

ה'זיארה' - מנהג הביקור בקברות הצדיקים במשנת הגאונים ובית הרמב"ם

פתיחה

- א. ה'זיארה" בכתבי הגאונים
- ב. דברי הרמב"ם בעניין ביקור הקברות וביאורם
- ג. איזכורים למנהג ה'זיארה" בדברי הרמב"ם וצאצאיו
- ד. טעם העלייה לקברי הצדיקים בדברי ר' אברהם בן הרמב"ם
- ה. מטרת התפילה בקברות הצדיקים להתברך מברכת ה' סיכום

פתיחה

מנהג העלייה לקברי הצדיקים והתפילה בהם עתיק יומין הוא, וכבר נחקר באריכות¹. את שרשי המנהג כבר מצאנו בכמה מקומות בתלמוד, ובהם בגמרא סוטה (לד, ב):

ויעלו בנגב ויבא עד חברון, ויבאו מבעי ליה, אמר רבא מלמד שפירש כלב מעצת מרגלים והלך ונשתטח על קברי אבות, אמר להן אבותי, בקשו עלי רחמים שאנצל מעצת מרגלים.

במאמר זה יבואר מנהג העלייה לקברות הצדיקים בקרב היהודים בארצות ישמעאל קודם גירוש ספרד, "המוסתערבים"², הנקרא "זיארה" בערבית, ומקורותיו בדברי הגאונים ובמסורת הרמב"ם וצאצאיו.

1 ראה בספרו של אברהם בן יעקב "קברי קדושים בבבל", בספרו של הרב יחזקאל ליכטנשטיין "מטומאה לקדושה", וכן ראה מאמרו של פרופ' אלחנן ריינר "עלייה ועלייה לרגל לארץ ישראל" עמ' 217 ואילך, ובמאמרו של פרופ' יעקב ש' שפיגל "הליכה לקברים ולקברי צדיקים: מסתייגים והסתייגויות" (בתוך "שלם", יד בן צבי, תשע"א, תודה לו שסייע לי בכמה מענייני המאמר). וראה עוד במאמרו של ר' אליהו נגר "עלייה לקברים ותפילה בעד המתים" (מסורה ליוסף ח"ד עמ' 61), שדחה את מנהג העלייה לקברות הצדיקים לשיטת הרמב"ם, אך לענ"ד בדברים שיתבארו במאמר זה יש בכדי ליישב את המנהג גם לפי משנת הרמב"ם. אודה לידידי ר' ישי רונן הי"ו שעבר על מאמרי זה, הביא לידיעתי מקורות חשובים בענייניו, והעיר הערות נכבדות.

2 "המוסתערבים" (=מתדמים לערבים) הם קהילות היהודים המקוריות שחיו בארצות האסלאם מתחילת הכיבוש המוסלמי (סביב שנת ד'ש"צ) עד לגירוש ספרד ומעט לאחריו, והיה מנהגם בהלכה כמסורת הגאונים ואחריהם הרמב"ם, עד לגזירות קנ"א בספרד וגירוש ספרד בשנת רנ"ב שבעקבותיהם נפוצו רבני ספרד ויהודי ספרד בכל ארצות האסלאם, ומאז קיבלו עליהם רוב הקהילות האלו רבנים 'ספרדים' ונשתכחו מנהגיהם הקדמונים.

פירוש המילה "זיארה" בערבית הוא "ביקור". הישמעאלים משתמשים בשם זה לביקור בקברי קדושיהם, ומהם עבר שם זה ליהודי ארצותיהם ושימש עד הדורות האחרונים לציין את ביקורי היהודים בקברות הצדיקים והתפילה בהם³.

א. ה"זיארה" בכתבי הגאונים

היהודים בתקופת הגאונים חיו תחת שלטון ותרבות האסלאם, והשתמשו בלשון

3 המוסתערבים שבארץ ישראל היו בקיאים במקומותיהם של הקברים, לפי שהם היו יושבי הארץ מאז ומעולם, ראה מ"ש ר' מנחם בן פרץ החברוני (פורסם ב"המעמר", ג, עמ' 42) שהגיע מצרפת לבקר בארץ ישראל סביב שנת ד'תתקע"ה, וכתב את מקומות קברות הצדיקים בארץ ישראל, ובסיום דבריו כתב: "וכן קיבלתי אני מבני ארץ ישראל... ואם יקשה הרואה ויאמר איככה בני מערבא יודעים, כי [הרין] הצדיקים אשר נקברו שם כבר ג' אלפים שנה, גם אני הכותב אשיב להם מפי בני מערבא ולא מפי כתבם, כי אותם הדרים היום בארץ ישראל לא גלו מעולם משם עד היום, כי כאשר חרב טיטוס הרשע בן אספסיינוס קיסר בית שני הגלה קצת מהם וקצת מהם הניח, והן הם אותם מבני בניהם עדיין היום הדרים בארץ ישראל, וקיבלו איש איש מאביו מחורבן הבית, ויודעין כל העניין, והינם תחת מלכות ישמעאל. עכ"ל. וראה גם את דברי ר' אברהם בן הרמב"ם (הובאו לקמן הערה 20) אודות קברי הנביאים וחכמי ישראל בארץ ישראל, ובספרו של צבי אילן "קברי צדיקים בארץ ישראל" (ירושלים תשנ"ז). מנהג ה"זיארה" בכלל ובארץ ישראל בפרט המשיך עד הדורות האחרונים, ראה לדוגמא את דברי החיד"א בשם הגדולים שהובאו לקמן הערה 12, ועי' בן איש חי (שנה שניה פרשת ראה סי' ו) שכתב ש"הנודד לעלות לזיארה" לארץ ישראל תובב"א נחשב נדר מצוה". והמוסתערבים הם שהחלו בהילולא בקבר רשב"י במירון, שהיוותה המשך ל"זיארה" שנהגו לעשות במערת הלל ושמאי במירון (ראה לקמן הע' 22), ול"זיארה" שנהגו לעשות על קבר שמואל הנביא (ראה על כך א' יערי, "תולדות ההילולא במירון" תרביץ תשרי תשכ"ב כרך לא עמ' 92 ואילך. וראה עוד בשו"ת הרמב"ם מהד' בלאו סי' שלט, ובשו"ת הרדב"ז ח"א סי' סז ובשו"ת מהרלב"ח סי' ג לגבי קבר שמואל), ונהגו במחולות וריקודים ובסעודות במירון, עד שישנה עדות ש"בימי מרן הסכימו שלא יעשו ישראל הערביים (=המוסתערבים) מחול בל"ג לעומר על ציון רשב"י" (טוביה פרידמאן, לקוטות מתוך כתב יד של הרב חיד"א, בתוך: ספר החיד"א בעריכת מאיר בניהו, ירושלים תשי"ט). ראה על כך במאמרו של הרב הלפרין "לאופייה של העלייה למירון בימי הארז"ל והבית יוסף" ירחון האוצר גליון כח, עמ' נו ואילך. אף מנהג ה"חלאקה" (בערבית: תספורת, תגלחת) מקורו במנהג המוסתערבים שנהגו לגלח את בניהם בקבר שמואל הנביא (ולאחר מכן במירון), ונתנו משקל השער בכסף לצורך קבר הצדיק ולעניים, וכ"כ הרדב"ז בתשובה (ח"ב סי' תרח): "שאלת ממני אודיעך דעתי במי שנדר לגלח את בנו במקום שמואל הנביא... תשובה, כבר נהגו בכל הגלילות לחשוב זה נדר גמור, והטעם לפי שהיו רגילין להביא נדרים ונדבות ונותנים משקל השער לצורך המקום להדליק עליו שעוה ושמן ולשאר צרכיו". וכבר מצינו מעין מנהג זה בימא (כתב, ב) בדואג בן יוסף שהייתה אמו מודדתו בטפחים ונותנת משקלו של זהב לבית המקדש. ועי' רלב"ג שמ"ב יד, כו שפירש שהיה מנהג אבשלום לגלח שערו ולתת משקלו בזהב לבית המקדש או לעניים. וראה עוד על כך במאמרים שצויינו לעיל בהערה זו (וראה עוד בספר שרשי מנהגי אשכנז ח"ג עמ' 259 ואילך).

הערבית⁴, ואכן כבר בתקופתם אנו מוצאים את הלשון "ביקור" במשמעות עלייה לקברות. וזו לשון תשובת רב נטרונאי גאון⁵:

חכם ואלוף וגאון מכניסין אותו לבית המדרש, ומניחין את המיטה במקום שהיה דורש, וסופדין אותו תלמידים וקהל ישראל... ואם חכם הוא סופדין אותו עוד יום אחד בתוך שבעת ימי האבל. ולזמן ישיבה סופדין אותו כל ישראל הקרובים והרחוקים לפי כבודו בחודש אדר ואלול. וליום שלישי ושביעי עולין לבית הקברות ומבקרין אותו, וליום שלושים שוב מבקרין אותו, ולתכלית שנים עשר חודש משכיבים אותו ומבקרין אותו.

הדברים הובאו גם בטור (יו"ד סי' שדמ). וכתב שם הפרישה (אות ל) שאין ענין "מבקרין" כאן לפקוד הקבר ולבדוק שמא אינו מת, שזהו לשון "פוקדין", ואילו כאן הלשון "מבקרין" בשבעה ובשלושים ובי"ב חודש. ע"כ. ועל כן נראה לפרש את הלשון בדרך זו, ש"מבקרין" הוא מנהג ה"זימרה"⁶.

מקור נוסף לביקור בקברות הצדיקים בבבל בתקופת הגאונים ישנו בתשובת רב שריא גאון לרבי שמריה בן אלחנן ממצרים⁷, שם כותב רב שריא שהיו נוהגים לברך את התורמים מממונם לשיבות הגאונים ב"כנסת יחזקאל הנביא ודניאל איש חמודות ועזרא הסופר [וברוך בן] נריה ושאר חכמי התלמוד, זכרם כלם לברכה"⁸.

4 רב נטרונאי גאון כבר חי תחת הכיבוש המוסלמי בבבל, ויש מקום לומר שנקט לשון השאלה מהערבית.

5 בתשובותיו מהד' ברודי (אופק) יורה דעה סי' רצא, הובא באוצה"ג משקין, חלק התשובות סי' קלז. ומקורה בהלכות ר' יצחק אבן גיאת עמ' מד, ובתורת האדם להרמב"ן (שער הסוף ענין ההספד), והנוסח כאן הוא על פי הנוסח שבתורת האדם (תשובה זו בהקשר לעליה לקברות צוינה ע"י פרופ' שפיגל במאמרו הנ"ל בהע' 1).

6 ואמנם לא היה זה מנהג ה"זימרה" בהמון עם ובמחולות, לפי שעדיין היו בימי האבלות עליו, אלא עצם הביקור בקבר הצדיק תפילה ולברכה. ומה שהיו עולים בימים שלישי ושביעי ושלושים ייתכן שהוא לפי חלוקת דרגות האבלות בימים אלו, כדאיתא במו"ק (כז, ב) "שלושה לבכי ושבעה להספד ושלושים לגיהוץ ולתספורת" (הערת ידידי ר' ישי רונן הי"ו).

7 כ"י קמברידג' T-S 28.24, נדפס ב'סעדיאנא' (עמ' 123). וכך כתב שמחה אסף (תריבץ טבת תרצ"ו כרך ז עמ' 233), שהכוונה בדברי רב שריא היא לברכה שהיו מברכים את המסייעים לשיבות הגאונים.

8 מנהג ה"זימרה" בקבר עזרא נזכר גם בדברי ר' יהודה אלחריזי בספרו "פניני המוסרים" (עמ' 194) שמספר ש"נסע לעיראק לזימרה בקבר אדוננו עזרא". ובעוד מקומות. וראה אודות העלייה לקבר יחזקאל שהייתה נערכת גם ע"י "ראשי ישיבות", והיינו ממשכי ישיבות הגאונים בבבל, במסעות ר' בנימין מטודילה (אוצר מסעות, עמ' 34): "ומשם שלוש פרסאות לכנסת יחזקאל הנביא ע"ה על נהר פרת... ואחורי הכנסת קברו של יחזקאל הנביא בן בוזי הכהן... ואותו המקום מקודש עד היום לישראל כמקדש מעט, ובאים מארץ מרחק להתפלל מראש השנה עד יום הכיפורים, ועושים שם שמחה גדולה, גם ראש הגולה וראשי ישיבות באים שם מבגדאד... ומביאין היהודים הבאים

רמזו נוסף למנהג בתקופת הגאונים לבקר בקברות הצדיקים ולהתפלל שם ישנו גם בדברי רב האי גאון, שכתב בתשובתו⁹:

וקבר של אדם חשוב שרי למקרב גביה ולצלויי¹⁰ בתוך ארבע אמות, דהא מילתא לית בה משום לועג לרש, **וקעבדינן הכי בכל יום.**

מהלשון "בכל יום" משמע שהיה זה מנהג נפוץ ורווח להתפלל בקברי צדיקים, ומלשון "קעבדינן" משמע שאף הגאונים עצמם היו נוהגים בכך, והרי זה כדברי רב שרירא אביו דלעיל, וכמו שהובא שם (בהע' 8) שאף ראש הגולה וראשי הישיבות (=הגאונים) היו באים לקבר יחזקאל.

עוד מפורש בדבריו כאן שאין בתפילה בסמוך לקבר הצדיק כל חשש משום "לועג לרש", וכך היה מנהגם, ועל פי זה נתייחד מנהג ישראל בארצות ישמעאל להתפלל ב"זיארה" על קברות הצדיקים, וכידוע רוב ככל מנהגיהם היו מיוסדים על דברי ופסקי הגאונים, ומנהגם תורה הוא¹¹, ובזה מיושבת תמימת האחרונים על המנהג

שמה להתפלל מארץ פרס ומדי ממון שנודרין אנשי הארץ לכנסת יחזקאל הנביא". ע"כ. וראה עוד באוצר מסעות (שם עמ' 50) מסיבוב ר' פתחיה. וראה בשו"ת הרמב"ם (מהד' בלאו סי' רלח) על אחד שנדר "כך וכך דינרין לאדוננו יחזקאל ע"ה", והיינו לקברו של יחזקאל. וראה לקמן הערה 30 מה שצויין לספרו של ר' יהודה אלחריזי "פניני המוסרים" שהזכיר את ברכת ה' שבקבר יחזקאל הנביא. ועל קבר זה של יחזקאל כתב הסמ"ג (עשין כא-כב, מהדורת מכון שלמה אומן עשה כך א עמ' קלג): **"שנפלה בימה שעל קבר יחזקאל ומצאו שם תפילין ישנים מאוד כסידור רבינו שלמה ורבינו משה".** מנהג ה"זיארה" על קבר יחזקאל הנביא נהג בבבל עד לדורות האחרונים, ראה בקונטרס "מראות יחזקאל" לרבנו הבא"ח (נדפס בסוף ספר "עוד יוסף חי" ירושלים תר"ע), ובספר "מסע בבבל" לר"ד ששון (עמ' קנח), וראה בספרו של א' בן יעקב "קברים קדושים בבבל" עמ' כז הע' 108, וראה במאמרו "עיד אל-זיארה בבגדאד", רבעון "עדות" שנה א, חוברת א, עמ' 37-40, שם כתב שהעלייה לרגל לקבר יחזקאל בעיראק בדורות האחרונים התקיימה בעיקר בחג השבועות, שנקרא בפי יהודי עיראק "עיד אלזיארה" (חג ה"ביקור").

9 תשוה"ג 'גאוניקה' (עמ' רעא) בסתם, ומשמ באוצה"ג ברכות (חלק התשובות סי' קב). והובאה תשובה זו בשם רב האי בספר האשכול (מהד' אלבק) בליקוטם מהלכות תפילה, בשינויים.

10 כ"ה בגאוניקה, ואילו בספר האשכול: 'ולהלוכי', אך אינו מובן לפי גירסא זו מה בא להשמיענו ואמאי קס"ד שיש בזה משום לועג לרש.

11 מנהג המוסתערבים בכל מקומות מושבותיהם היה בעל חשיבות בעיני הפוסקים שבודרם, משום שרוב מנהגיהם באו להם מקבלת הקדמונים. ראה בספר עיבור שנים (דף סט ע"א) לר' יששכר אבן סוסאן (מחכמי המערבים בצפת בתקופת מרן הב"י, שתיעד את מנהגי המוסתערבים), וראה עוד במגדל עוז (הל' שופר פ"ג הל' ד) שמצא מקור מתשובת הגאונים למנהג התרועה של המוסתערבים בארץ ישראל "בקבלת אבותם" שהייתה כקול המתרעש, שהוא כתרועה הבבלית והתימנית שהיא בקול רועד. וכן בסידור רס"ג (עמ' ריז) כתב שהתרועה היא קול ארוך ורועד. וראה במור וקציעה להיעב"ץ (סי' ער): "יפה מנהג אשכנזים אבותינו, והמוסתערב שהם שארית ישראל

להתפלל ב"זימרה" סמוך לקבר הצדיק¹².

ב. דברי הרמב"ם בעניין ביקור הקברות וביאורם

אך הנה כתב הרמב"ם בהלכות אבל (פ"ד ה"ד):

ומציינין את הקברות ובונין נפש (=מצבה) על הקבר, והצדיקים אין בונין להם נפש על קברותיהן, דבריהם הם זכרונם. **ולא יפנה אדם לבקר הקברות.** ונחלקו האחרונים בפירוש המילה "לבקר" כאן, ובטעם הדברים. הרדב"ז (שם) כתב:

ופירוש לבקר הקברות הוא לפתוח הקבר לפקוד את המת, וזה יש בו מדרכי האמורי, אבל לפקוד הקברות מבחוץ אין חשש בזה, וכן נהגו כל ישראל לפקוד את מתיהם ולהשתטח על קבריהם. וכעין זה פירש החת"ס בתשובה (יו"ד סי' שלח).

אולם הריב"ש בתשובה (סי' תכא, הובא בקיצור בכס"מ) נשאל לבאר את הלשון "לבקר" שכתב הרמב"ם ומשמעותה, וכתב שישנה גירסא במקצת ספרים הגורסים "ולא יפנה אדם לבית הקברות", ופירש שהוא מחובר לתחילת ההלכה שברמב"ם,

הקדמונים שנשאר בארץ הקדושה לא גלו ממנה, על כן עמד טעמם במ ונימוקם עמם. וייתכן שגם הרמב"ם בהל' שמיטה ויובל (פ"י הל' ה-ו) התכוון למנהג המוסתערבים בא"י.

12 כן תמה החיד"א בשם הגדולים (מערכת גדולים, אות א, קצט, ערך רבינו אליעזר בר נתן): "כמה שנים הייתי תמימה על מנהג ישראל שמתפללין בזימרה אצל קברות הצדיקים, ואין לקרות ק"ש או להתפלל תוך ד"א של מת או בבית הקברות". ולפי דעת רב האיני ניחא. ואמר לי ידידי ר' ישי רונן הי"ו שסברת רב האיני היא שכיון שהמת הוא אדם גדול הרי לא שייך בו לועג לרש, כיון שהרבה תורה ומצוות בחייו ושוב אינו נקרא "רש" (וזה קרוב מעט לדברי החיד"א שם שהביא בשם ספר חסידים סי' תתשכט שצדיקים במיתתן קרויים חיים, שכיון שהרבו תורה ומצוות בחייהם אינם נחשבים מתים). וכך כתב רבנו רבי צבי יהודה קוק במאמרו בקובץ "הבאר" (גיליון כ עמ' קיב), וציין שם שכסברא זו כתב להדיא ביערות דבש (ח"ב דרוש ז) אהא דאמרין בב"ק (זו, א) שהניחו ספר תורה על מיטתו של חזקיה ואמרו קיים זה מה שכתוב בזה, דלכאורה יש בזה משום לועג לרש: "אבל מי שכבר קיים כל תרי"ג מצוות א"כ אין כאן לועג לרש כלל, אדרבה שמחה לו שקיים הכל ונשלם הכל ותו לא ישוב, ושבתו באור פני אלהים חיים ומלך עולם" וכו' עיי"ש. ובקובץ הנ"ל כתב שיש לבאר כן גם בדברי רבינו פרץ (הוב"ד בשיטה מקובצת ב"ק טז, א) דבחזקיה שהרבה תורה הרבה לא הוי 'לועג לרש' בשיבה שהושיבו על קברו (ובשו"ת אורח משפט להרא"ה קוק או"ח סי' כ הוסיף על דברי ר"פ הנ"ל דהכי נמי אף בשאר אדם גדול. וכיוון בזה לדברי רבינו האיני גאון), ואולם לא ראיתי שהובאו דברי רב האיני בספרי הפוסקים ראשונים ואחרונים, וייתכן שלא ראוהו. ובספר הלכה ברורה (ח"ד סי' עא עמ' תפו, וכו' בספרו אורחות מן ח"א עמ' רלט-רמ) הביא את דברי רב האיני והניחם בצ"ע. ולפי דברינו יש ליישב המנהג.

שמכיון שאין עושיין נפש לקברי הצדיקים לפי שאין הצדיקים צריכים לכך¹³, לכך לא יפנה אדם לבית הקברות ויביט על גובה מצבתם ויופי הבניין, לפי שאינם העיקר, אלא מעשיהם הטובים הם העיקר שמהם צריכים ללמוד. ועוד כתב שם שאף לפי הגירסא שלפנינו "**לבקר** הקברות" יש לפרש כן, שלא יבקר אדם בקברות ויביט לבניין שעל קברי הצדיקים, אלא יביט רק למעשיהם שהם זיכרוןם.

והנה לענ"ד נראה לפרש לשון הרמב"ם כפירוש הריב"ש, ובדרך מעט שונה על פי מה שביארנו לעיל, ובזה יתבארו דבריו היטב. וזאת על פי היסוד הידוע בלשון הרמב"ם במשנה תורה, שדרכו לתרגם ביטויים ולשוונות הרגילים בלשון ערבית ללשון ק, וכמ"ש הרדב"ז (הלכות בית הבחירה פ"א ה"א) על מ"ש הרמב"ם שם "מצות עשה לעשות בית לה' מוכן להיות מקריבים עליו הקרבנות ו**חוגגין אליו** שלוש פעמים בשנה": "ולשון חוגגין אליו נמשך אחר לשון הערב, וכן בכמה מקומות". וכוונתו שבלשון ערבית נוהגים לקרוא לעלייה לרגל בשם חג¹⁴. וכבר נכתב רבות על יסוד זה¹⁵.

ולפי זה יש לבאר גם כאן, שבלשון הערבית "זיארה" - שהיא "ביקור" בלשון ק - פירושה עלייה לקברות צדיקים, ולזה נתכוון הרמב"ם שכתב שהצדיקים אין עושים להם נפש על קברותיהם שדבריהם הם זכרוןם, ולכן גם כן לא יפנה האדם **לבקר** (=זיארה) בקבריהם לפי שאין זו עיקר הדרך ללמוד מהם, אלא העיקר הוא ללמוד מדבריהם וממעשיהם. ועניין זה מתאים למנהגם של היהודים בארצות ישמעאל, מקומו של הרמב"ם, שהיו רגילים לעשות "זיארה" על קברי הצדיקים, ואת המנהג הזה בא הרמב"ם לשלול. ודרך זו קרובה לדברי הריב"ש, ובזה אף מתבארת היטב הלשון "**לבקר**" שנסתפק בה הריב"ש.

13 וכמו שנתבאר בתשובה"ג קורנול (סי' צד): "שהצדיקים אינן צריכין לבנות דבר שיזכיר שמם, לפי ששמם אינו נשכח מבתי כנסיות ומבתי מדרשות".

14 וכתב ר' תנחום הירושלמי בספר "המדריך המספיק" ערך "חג": "עיקר הלשון הזה מן החרדה והתנועה וההעברה של כל אדם ממקומו ללכת אל מקום העבודה המיוחדת, מאומרו "חוגו וינועו כשכור", "והיתה אדמת יהודה למצרים לחגא", חרדה ומבוכה ופחד, וככה בערבית "חג' בית אללה", כלומר בא אליו, ו"חג' עלינא פלאן", כלומר הגיע אלינו פלוני" וכו' עיי"ש. וכבר כתב הרמב"ם באגרותיו (מהד' קאפח עמ' קג) שהלשונית העברית והערבית "הם שפה אחת בלי ספק".

15 עי' באורך במאמרו של ר"י זייבלד "נמשך אחר לשון הערב; השפעת הלשון הערבית על הרמב"ם במשנה תורה" (חצי גבורים יא, תמוז תשע"ט) שהביא דוגמאות רבות לעניין זה וביארם בטוטו"ד, וציין גם למאמרים נוספים בעניין.

ג. איזכורים למנהג ה"זימרה" בדברי הרמב"ם וצאצאיו

והנה לכאורה עולה מכל האמור שדעת הרמב"ם לא הייתה נוחה מביקור ("זימרה") בקברים. אך לאורך גיסא ישנן עדויות רבות לכך שצאצאיו של הרמב"ם, וייתכן שאף הרמב"ם עצמו, נהגו לעלות לקברי צדיקים וראו בכך עניין חיובי:

א. ר' אברהם בן הרמב"ם כותב בפירושו לתורה (בראשית לה, ח) שהסיבה לכך שהתורה הזכירה את עניין מיתת דבורה מינקת רבקה ואת מקום קבורתה היא משום שהיו רגילים לעלות למקום קבורתה לגודל צדקותה¹⁶. וז"ל: "ותמת דבורה - סיפור התורה לזה מורה אל גודל צדקותה, ואפשר שהיו מבקרים את קברה ומתברכים¹⁷ שם, כמו שנשי ישראל היו נקראות על שמה לברכה [כמו שמצאנו] (שופטים ד, ד) "ודבורה אשה נביאה".

ב. אחד מתלמידי ר' אברהם בן הרמב"ם בדרכו "דרך החסידות" כותב מכתב¹⁸ לתלמיד אחר של ראב"ם, ובו הוא מוכיח אותו על כמה ענייני חסידות שנתרשלהם. ובסוף הדברים הוא כותב: "וקיבלתי מאדוננו הראש¹⁹ (=ר' אברהם בן הרמב"ם) מכתב, והוא חפץ לשים את פניו לביקור בארצות' (במקור: "זימרה אלבלאד")²⁰, ונראה שהכוונה בזה היא לביקור בקברי הצדיקים.

16 ראה כעין זה בפירוש הרמב"ן לתורה (כג, יט): "ונכתבה זאת הפרשה... כי רצה להודיענו מקום קבורת האבות באשר אנחנו חייבים לכבד מקום קבורת אבותינו הקדושים".

17 במקור הערבי "כאן יזאר ויתברך", וזהו תרגומו, ולא כמו שתרגמוהו במהדורה הראשונה ובמהדורת ר' משה מיימון: "שהיו מבקרים את קברה ומתפללים שם" (וכשהצעת: הדברים לפני ר' משה מיימון ה"ו, הסכים עמי שכן יש לתרגם). וראה ביאור עניין 'ברכה' זו לקמן בהמשך המאמר.

18 הובא במאמר "ר' אברהם בן הרמב"ם וחוגו החסידי" (ש"ד גויטיין, תרביץ טבת תשכ"ד כרך לג חוברת ב), וכן במאמר "ביקורת חסידים - ביקורת חסידי ר' אברהם בן הרמב"ם על חבריהם" (מ"ע פרידמן, תעודה כט עמ' 273, וראה שם עמ' 266). דרכם של חסידי מצרים (שר' אברהם בן הרמב"ם היה מנהיגם בתקופתו) הייתה דרך ייחודית, וכללה תפילות מיוחדות, ריבוי כריעות והשתחויות, פרישות, התבודדות וכו', וספר 'המספיק לעובדי השם' של ראב"ם נכתב עבור הרוצה להתעלות בדרכי עבודת ה' בדרך חסידי מצרים. וכבר האריכו בכמה מקומות לבאר את עניינם של חסידי מצרים ואכמ"ל בזה.

19 במקור: אלראיס, כלומר רבנו אברהם שהיה ראש החסידים במצרים.

20 גויטיין תרגם "זימרה אלבלאד" כ"נסיעה לארצות רחוקות", אך במאמרו של פרידמן כתב שיש לתרגם כמ"ש בפנים. וקרוי לומר שכוונתו של ראב"ם הייתה לעלות לקברי הצדיקים שבארץ ישראל, ורמו לכך שראב"ם אכן עלה לקברי הצדיקים בא"י וראה את עניינם מצאנו בספר המספיק לעובדי ה' (מהד' דנה תשמ"ט, הפרק על השלמת הדיבור על חובות התפילה, ענין השתחויה, עמ' 159) שכתב ראב"ם נגד המנהג לקבור את המתים כנגד "מזרח", והביא לזה ראיה מקברות הצדיקים ב"אלשאם" (=ארץ ישראל, בערבית-יהודית), שאינם קבורים כנגד המזרח, ומוכח שעלה

ג. הרמב"ם כותב באיגרת המיוחסת לו²¹ שבשעת כניסתו לארץ ישראל הלך לחברון לקברי האבות, וז"ל (איגרות הרמב"ם מהד' שילת עמ' רכה): "ובאחד בשבת, תשעה לחודש, יצאתי מירושלם לחברון לנשק קברי אבותי במערה".

ד. הובאה שמועה אודות נכד הרמב"ם רבי דוד הנגיד הראשון, בנו של ר' אברהם בן הרמב"ם, שהיה מתפלל במערת הלל ושמאי במירון בעת הרדיפות שרדפוהו²².

ה. ר' דוד הנגיד (השני) בן ר' יהושע הנגיד נינו של הרמב"ם, כתב מכתב לבני קהילות מצרים לאחר שהלך מעמם לדמשק, וניחמם בכך שיתפלל עליהם ועל משפחותיהם במקומות ה"זיארה", וז"ל²³: "אנחנו לא נשכח את ידידותכם ואהבתכם לעולם, גם אם תשכחוהו אתם, אנחנו לא נשכחכם מלהתפלל ולבקש מאת ה' יתעלה במקומות הקדושים ובמקומות הביקור (במקור הערבי: "אלמזאראת") הגדולים הנכבדים על הצלחת ענייניכם וחיי ילדיכם"²⁴.

לקברותיהם וראה אותם. וז"ל שם: "הרי הקבלה הקדומה נגדו, שהרי קברי ישראל הקדומים היו לכל צד, על כך מורה לשון משנת בתרא (ב"ב ק, ב): "המוכר מקום לחבירו לעשות לו קבר וכו' עושה תוכה שלמערה ארבע אמות על שש ופותח לתוכה שמונה כוכין שלשה מיכאן ושלשה מיכאן ושנים כנגדן", וגדול מכך, הנה הקברים הנכבדים, קברות הנביאים וקברות חכמי ישראל שניתן לראותם עד עתה בארץ ישראל".

21 הובאה בספר חרדים פרק סה. וכן בכ"י פריס 366 (ס' 2939), דף 338. אין וודאות גמורה בייחוס האיגרת לרמב"ם, ראה מ"ש ר"י שילת במהדורתו שם.

22 כמו שכתב בספר יוחסין השלם (עמ' 219) מאמר ה' דורות אחרונים: "והיה הנגיד ר' דוד מתפלל במערת הלל ושמאי ויצאו מים קרים". ולעניין המים שיצאו מן המערה, ראה מה שכתב רבי נתחום הירושלמי בפירושו ליהושע (יא, ה), על הפסוק "מי מרום", כת"י אוקספורד בודליאנה 318 דף 21א-ב) וז"ל: "מי מרום הוא הנקרא היום מירון והוא מעיין מים, ומסופר שהמים מתגברים בו ל"חוגגים" (אלחג'אג', עולי הרגל לקברי הצדיקים) מיד, לאחר שהיה יבש, ואתה רואה שהיה מצוי בזמן הקדום, אבל לא הזכירו עליו מעולם את הנס הזה ולא זולתו" (ובערבית: הו אלמסמי אליום מירון והו עין מא ויחכא אן אלמא יתזאיד פיה ללחג'אג' פי אלחין בעד אן יכון יאבס ותראה כאן מוג'וד פי אלזמאן אלמתקדם לכן לם ידכר לה קט הד'א אלמעג'ז ולא גירה). ואמנם נראה שר' נתחום הסתייג מעט מלאמת נס זה. וראה מה שכתב ר' משה באסולה (מסעות ר' משה באסולה, מהד' בן צבי ירושלים תרצ"ט, עמ' 47), וכן בדברי תלמיד הרמב"ן (מסעות ארץ ישראל עמ' 90) שביקר בארץ ישראל בסביבות שנת ה"א ס', ובדברי ר' פתחיה מרגנסבורג (ראה א' יערי, מסעות א"י, 1976, עמ' 51), ובאגרת ר' שמואל בן ר' שמעון (א' יערי, אגרות א"י, 1971, עמ' 81). וראה עוד על כך במאמרו של א' ריינר (שצויין לעיל הע' 1) עמ' 295-305.

23 פורסם ע"י א"ח פריימן ב"מנחה ליהודה" (ירושלים תש"י, עמ' 175), ולאחרונה פורסם שוב במבוא לפירוש ר' דוד הנגיד על התפילה שהו"ל לראשונה ר"י זייבלד בהוצאת מכון סהרת הקודש, תשפ"ד (עמ' 6).

24 מקור נוסף שלכאורה היה ניתן להביאו כראיה לענין זה, הוא מכך שר' עובדיה בן ר' אברהם בן הרמב"ם נפטר בעת שהייתו בבית הכנסת שבעיר דמוה שבמצרים, כמו שכתב ר' יוסף סמברי

והנה, אם עניין זה הוא עקרוני ביותר בשיטת הרמב"ם, ולדעתו חל איסור מוחלט לעלות לקברות, כיצד זה נהגו כל צאצאיו אחריו במנהג ה"זימרה"²⁵?

ונראה לבאר את הדברים על פי היסוד שפעמים הרמב"ם נוקט לשון "לא יעשה כך וכך" והוא אינו איסור גמור, אלא הוא כעין הנחיה ועצה טובה. וכך מצינו בעניין איסור השכיבה פרקדן, שבהלכות דעות (פ"ד ה"ה) כתב: "לא יישן אדם לא על פניו ולא על עורפו אלא על צידו", משום ששם מדבר מצד הנהגת בריאות האדם שאין זה טוב לעיכול המזון (ראה בספר "מוסר השכל", לשון חכמים, בפירושו להלכות דעות שם). ולעומת זאת בהלכות איסור"ב (פכ"א הי"ט) כתב: "אסור לאדם לישן על עורפו", משום ששם דיבר מצד האיסור לבוא לידי הרהור שזהו איסור גמור. וכעין זה מצינו בדברי הרמב"ם בהלכות מלכים (פי"ב ה"ב) שכתב וז"ל: "ולעולם לא יתעסק אדם בדברי ההגדות ולא יאריך במדרשות האמורים בעניינים אלו וכיוצא בהן, ולא ישימם עיקר, שאין מביאין לא לידי יראה ולא לידי אהבה. וכן לא יחשב הקיצין"²⁶. והיינו, שעל אף שברור שאין איסור להאריך במדרשות האמורים על ענייני ימות המשיח, מכל מקום אין זה ראוי, כי זה אינו מביא לא לידי אהבה ולא לידי יראה.

ב"דברי יוסף" (מהד' בן-צבי, עמ' 160). וכך כתב אחיו ר' דוד הנגיד (הראשון) שאחיו נפטר בעונותינו שרבו ... בערב שבת בתחילת הלילה בבית הכנסת של דמטה (!), שנים עשר לחדש שבט שנת א'תקע"ד לשטרות" (ויש לתקן "דמוה" במקום "דמטה", וכמ"ש ש' אסף במאמרו "בית הכנסת העתיק בדמוה", מלילה א, תש"ד, עמ' 25-18, הע' 8, וזה שלא כמו שכתב מהדיר ספר דברי יוסף הנ"ל שבהוצאת בן צבי בהערותו שם שכוונת ר' דוד הנגיד לעיר "דמיאט" ומכח זה רצה לסתור דברי ר' יוסף סמברי). ובבית כנסת זה היו רגילים לערוך "זימרה", ו"זימרה" זו שבדמוה נזכרה גם בשו"ת מהרלב"ח (סימן כו): "אמרנו לו למה אתה הולך לדמ"וה לא חדש ולא שבת ולא זמן זימרה"ה". אך "זימרה" זו בדמוה לא הייתה על קברות צדיקים, אלא היא הייתה ה'לילת משה רבינו', וכמבואר בספר "דברי יוסף" סמברי (עמ' 159). שביום פטירת משה רבנו ע"ה היו הולכים לשם כי הייתה מסורת בידם ששם התפלל משה רבינו בצאתו מפרעה (שמות כט, לג), ועושים הלילת.

25 ואף שיש מקום לומר שהסיבה שצאצאיו של הרמב"ם לא אחזו בסברה זו של מניעת ההליכה לקברות, היא מפני שלא התעסקו בחכמות הרבה ובפרט בחכמת הפילוסופיה כמו הרמב"ם עצמו, וכמ"ש ר' יוסף כספי (ספר המוסר עמ' 60): "ירדתי מצרים בית מדרשו של הרב הגדול המורה השלם, ומצאתי שם זרעו זרע קדש, דור רביעי ובניהם חמישי, כולם צדיקים אבל לא היו מתעסקים בחכמות". וכ"כ עוד בספרו טירת כסף (עמ' 19-18). אולם מכל מקום אם אכן ישנו לדעת הרמב"ם איסור גמור בעלייה זו, לא ייתכן שנהגו כן כל צאצאיו אחריו היפך דעתו. ומלבד זאת שאף ייתכן שהרמב"ם עצמו עשה כן בהליכתו לחברון כמו שהובא לעיל.

26 גם לשון זו אינה איסור גמור אלא הנחיה והדרכה לדרך טובה, והראיה הברורה לזה, שבאגרת תימן כתב הרמב"ם להליץ בעד רס"ג שחישב את הקצין (בספרו אמונות ודעות וכן בפירושו לדניאל וב'ספר הגלוי' שלו), והלא אם היה בכך איסור גמור, לא היתה מועילה ההתנצלות בכך.

אם כן כך גם בנידוננו אפשר לומר שלדעת הרמב"ם העלייה לקברים אין בה איסור מצד עצמה, אבל אין תועלתה גדולה. ולכן נקט הרמב"ם לשון "לא יפנה האדם לבקר הקברות", והיינו שלא יפנה האדם לגמרי מתלמוד התורה והחכמה וקיום המצוות וילך לבקר את הקברות וידמה שעל ידי כן ישיג את המעלה שמגיעים אליה ע"י לימוד התורה והחכמה וקיום המצוות, אבל כשהולך באקראי בעלמא ואינו הופך זאת לעיקר, אין בכך דבר מגונה.

ואכן מצינו שהיהודים בארצות ישמעאל החשיבו מאד את מנהג הביקור בקברות הצדיקים, עד שהעדיפוהו לפעמים על פני תלמוד תורה. כך העידו²⁷ שהרבה מיהודי בגדאד לא היו בדרשתו של רבינו יוסף חיים בעל הבן איש חי בשבת כלה שקודם שבועות, בגלל הליכתם לזיארה בקבר יחזקאל. וראה עוד שם (עמ' כג) שהביא פתגם מיהודי בבל על כך ש"מי שלא הלך לזיארה - חייו הבל ותהו". נראה אם כן שהנהגה זו, שהייתה נפוצה בקרב יהודי ארצות ישמעאל (כנראה עוד בימי הרמב"ם), בא הרמב"ם לשלול, אך הוא לא בא להפקיע ולבטל לגמרי את עניין הביקור בקברי הצדיקים.

וכ"כ בשו"ת שבט הלוי (ח"ז סי' קצב):

דבר גדול משמיענו הרמב"ם בזה... רואה אני בהמונים, שכל התקשרותם בצדיקים ובדור ההולך במה שמבקרים הרבה בבית הקברות, וישנם אנשים שכל עבודתם בזה שהולכים מבית הקברות לבית הקברות, וזה לא נכון ע"פ התורה, שאעפ"י שמקום מסוגל הוא לתפילה, ומקום הצדיקים אדמת קודש, אבל עוד הרבה יותר מזה דברי תורתם והוראתם בבחינת אגורה באהלך עולמים. וע"כ נקט הרמב"ם ולא יפנה, כי לשון פינוי מורה על הפינוי התמידי ועיקרי, כמו שארז"ל אפנה מכל עסקי ואתן פני באיש ההוא ובמשפחתו, וכמו אל תפנו אל האלילים, לשלול מי שפונה מכל עסקים ודעתו רק לבית הקברות.

ביאור נוסף שניתן להציע לדברי הרמב"ם (והעירני אליו ר' משה מיימון הי"ו) הוא, שאין כוונתו ב"ביקור הקברות" לתפילה בקברי צדיקים, אלא למנהג לבקר בקברות בני משפחה וכד', שאין בכך תועלת רוחנית למבקר. אבל אין כוונתו לשלול את הביקור בקברי צדיקים להתפלל בהם וייתכן שהטעם לזה הוא שביקור זה אינו אלא בכדי להפיג את הצער ע"י התקרבות למקום שהנפטר נמצא בו כביכול, והרגשה של הימצאות בקרבתו לפי מה שמדמה הדמיון²⁸. ואכן מצינו את הלשון "זיארה"

27 בספר "קברים קדושים בבבל" עמ' כז הע' 108.

28 וזה על פי שיטתו הכללית של הרמב"ם שדוחה את ההימשכות אחרי הדברים הדמיוניים (=הרגשיים), כמו לדוגמא בדן קטלנית שכתב עליו הרמב"ם (בתשובה מהד' בלאו סי' ריח) שאינו

גם ביחס לביקור בקברות שאינו למטרת תפילה בדברי ר' תנחום הירושלמי בספרו "המדריך המספיק" (אות ב ערך 'בכה', והעירני לזה ידידי ר' ישי רונן הי"ו), וז"ל שם: **"בכה**. שדה בוכים. הוא מקום קרוב לבית הקברות שהנשים בוכות בו כאשר הן באות אליו לבקר מתיהן (במקור הערבי: 'לזיארה מותאהם') או בזמן הקבורה". אמנם, מריהטת לשון הרמב"ם שדיבר בתחילת ההלכה על עשיית נפשות לצדיקים משמע שכוונתו היא אכן לקברות הצדיקים.

ביאור נוסף לדברי הרמב"ם (שהעירני אליו בן דודי ר' רחמיאל עזרא טרביץ הי"ו) הוא, שייטכן שכוונתו שאין ראוי לבקר בקברות אלא בעת תענית וצרת ציבור בכדי לעורר הלבבות לתשובה כאשר רואים את קברי המתים 'והחי יתן אל לבו', ולא כדי להתפלל שם, וכמ"ש הרמב"ם (הל' תעניות פ"ד הל' יח): "אחר שמתפללין יוצאין כל העם לבית הקברות ובוכין ומתחננים שם, **כלומר הרי אתם מתים כאלו אם לא תשובו מדרככם**". אך מכל מקום, בדברי צאצאי הרמב"ם שהובאו לעיל משמע שהביקור בקברות צדיקים, גם שלא בשעת תענית, יש בו מטרה נוספת חוץ מההתעוררות לתשובה, והיא הברכה שבקבר הצדיק, וכמו שיבואר להלן.

ד. טעם העלייה לקברי הצדיקים בדברי ר' אברהם בן הרמב"ם

מהו אם כן העניין שישנו בהליכה ל"זיארה", שבסיבתו נהגו צאצאי הרמב"ם לעלות לקברים?

הנה בפירוש ר' אברהם בן הרמב"ם הנ"ל לגבי קבר דבורה כתב וז"ל: "ואפשר שהיו מבקרים את קברה ומתברכים שם²⁹ כמו שנשי ישראל היו נקראות על שמה לברכה". וכוונתו, שכמו שמצינו שנשי ישראל, כמו דבורה הנביאה, נקראו על שם דבורה מינקת רבקה על מנת להתברך מברכת שמה, כך גם היו עולים לקברה כדי להתברך, משום שניתן להתברך מהמקום שגופו של הצדיק שרוי בו, כמו שמתברכים אם נקראים על שמו. וכן מצינו לראב"ם כיוצא בזה בספר "המספיק לעובדי השם" (מהד' דנה תשמ"ט, עמ' 139), שכתב שגופו של יעקב אבינו לאחר פטירתו הוא "מבורך":

ויעקב אבינו עליו השלום השתחווה בהודיה לה' יתעלה כאשר נשבע לו יוסף על העברת גופתו המבורכת לקבורה הנכבדת, זיאמר השבעה לי וישבע לו וישתחו ישראל על ראש המטה'.

איסור גמור, אלא: "שחוששים לו על דרך הניחוש והכישוף והדמיונות והדמיונים, אשר במקצת הזמנים יקבלו פעולתם הגופות חלושי הבניין".

29 ראה לעיל הע' 17 שזהו התרגום הנכון, ולא כמו שתרגמו מהדירי הספר "ומתפללים שם".

נמצא שעניין העלייה לקבר הוא להתברך מהצדיק השרוי שם, ושבזכות ברכה זו תתקבל התפילה³⁰.

ומצאנו עניין זה, שהוא להתברך משיבת הצדיק במקום כלשהו, או מראיית הצדיק, ואף משמו של הצדיק, או מחפצי קודש שלו, בכמה וכמה מקומות. כבר בתורה נאמר שאמר לבן ליעקב (בראשית ל, כז): "נחשתי ויברכני ה' בגללך", וכן (שם שם, ל): "כי מעט אשר היה לך לפני ויפרוץ לרוב ויברך ה' אותך לרגלך", וכן כתוב (שם לט, ה): "ויברך ה' את בית המצרי בגלל יוסף". וכן כתוב (שמ"ב ו, יא): "וישב ארון ה' בית עבד אדם הגתי שלשה חדשים ויברך ה' את עבד אדם ואת כל ביתו"³¹.

וכן כתב רס"ג (בדרשתו לימי המועדים, שפורסמה ע"י ר' יהודה זיבלד, קובץ בית אהרן וישראל גיל' רב, עמ' טז), שהטעם להקבלת פני הנביאים והחכמים ברגל הוא כדי "להתברך בראייתם":

התועלת העשירית מתועליות המועדות, שנקביל בהם פני הנביאים בדורם

30 ועי' בשו"ת מים חיים לר"י משאש (או"ח סי' רז) שכתב שכוונת הרמב"ם בדבריו "ולא יפנה לבקר הקברות" היא שאין בכך שום תועלת, והרוצה להתפלל בזכותם אף בביתו יכול לעשות כן. אך ממה שהבאנו במאמר זה מדבריהם של צאצאי הרמב"ם, ובפרט מדברי ראב"ם כאן, נראה שישנו עניין דווקא להתפלל על הקבר, שהוא מקומו של גוף הצדיק ושם שורה ברכת ה'. והעירני ר' משה שבת הי"ו לשו"ת מהר"ם אלאשקר (סי' קיז), שם הובאה קושיית ר' שם טוב בן שם טוב על דעת הרמב"ם בשכר העוה"ב שאינו אלא לצורת הנפש שהיא הדעה שקנה, ואינו לגוף כלל, והקשה שאם כן מה בצע בתפילה בקברות הצדיקים. ולפי מה שנתבאר כאן יש להשיב על קושיא זו שלמרות שהדעה (שהיא הנפש) סרה מהגוף, מ"מ הקב"ה מותיר את ברכתו בגוף הצדיק. והרמב"ם גופיה כתב כן בפה"מ (תמיד ג, ב, הובא לקמן) שאנו מתברכים בהזכרת חברון בגלל אבותינו המכובדים השוכבים שם, ולכן על כורחנו לומר שיש לבאר כך בדעתו. ועי' בפירוש רב שמואל בן חפני גאון לתורה (ריש פרשת ויחי, עמ' שיד) שהיקשה שמכיון שהגוף לאחר המוות הוא נעדר החוש, מדוע ציווה יעקב שלא לקבורו במצרים, והשיב שלא רצה להיקבר עם הרשעים יושבי מצרים, לפי שהקבורה עם הרשעים שנואה על הצדיקים, שפעמים שהרשעים מפיקים תועלת מקבורתם לידם כמו במעשה דאלישע (מל"ב יג, כא) שהנקבר ליד אלישע חזר לחיים בזכותו (וזה קשור ככל הנראה לעניין ה'ברכה' השורה בקבר הצדיק), עיי"ש עוד. לגבי עניין היחס ל"ברכה" הנגרמת ממצוות, מצדיקים ומחפצי קודש בקרב יהודי ארצות ישמעאל, ראה (בנוסף למקורות שיצוינו לקמן) גם בספרו של פרופ' מ"ע פרידמן "הרמב"ם וגניית קהיר" (עמ' 58 הע' 98) ושם ציין למאמרים נוספים בעניין. וע"ע בספר הכוזרי (מאמר ג אות ה) שכתב: "ומתמדת עליו ברכת התפילה עד עת תפילה אחרת, כהתמדת כח סעודת היום עד שיעוד בלילה", ובספר פניני המוסרים ("כתאב אלדרר" לר' יהודה אלחריזי, הוצאת בן-צבי תשס"ט, עמ' 218) אודות קבר יחזקאל הנביא שיש בו ברכה מן השמים, ובפירוש ר' אברהם בן שלמה לנביאים (מל"א עמ' רעה-רעו) שהייתה מטרת הנביא הזקן בחזרתו אל "איש האלהים" להתברך בו.

31 וראה בפירוש ר' שמואל בן חפני גאון בבראשית שם שהשווה את הברכה שנאמרה ביוסף לברכה שנאמרה לגבי הארון בבית עובד אדום.

והחכמים בזמנם, **ונתברך בראייתם** (כצ"ל ע"פ המקור הערבי "פנתברך בנט'רהם") ונקבל תועלת בתפילתם ובשמיעת התורות והמוסרים מהם. וכן כתב ר' אברהם בן הרמב"ם בספרו "המספיק לעובדי השם" (מהד' דנה תשמ"ט, עמ' 96), על דברי התוספתא בסדר הישיבה בבית הכנסת (מגילה פ"ג הי"ד):

זקנים יושבים פניהם כלפי העם... ואפשר שדבר זה הוא לאותם הזקנים שהיו מתכוונים אליהם בדור אותם התנאים **אשר בראיית פניהם יש ברכה לעם** הגורמת להם תוספת כוונה.

ומקורם נמצא בגמרא (עירובין יג, ב, וראה עוד בירושלמי ביצה פ"ה ה"ב):

אמר רבי, האי דמחדדנא מחבראי, דחזיתיה לר' מאיר מאחוריה, ואילו חזיתיה מקמיה הוה מחדדנא טפי, דכתיב והיו עיניך רואות את מוריך.

וראה עוד בחגיגה (ה, ב) לגבי הקבלת פני רבו:

'ויחי עוד לנצח לא יראה השחת כי יראה חכמים ימותו', ומה הרואה חכמים במיתתן יחיה, בחייהן על אחת כמה וכמה.

ומכאן גם מצאנו מקור לברכה הקיימת בקבר הצדיק אף לאחר מיתתו. וכן ביאר ביערות דבש (ח"א דרוש יב) שע"י ראיית פני הצדיק מקבל ממנו ברכת שפע וטובה וברכה, כי עליו חל ושורה אור השכינה.

וגם בדברי הרמב"ם עצמו מצוינו עניין זה, שכתב באיגרת על בנו ר' אברהם (איגרות הרמב"ם מהד' שילת, עמ' תכד): "שזה בני אברהם, השם ית' נתן לו חן, **וברכה מברכת מי שנקרא שמו עליו**" וכוונתו לאברהם אבינו³². וכן כתב הרמב"ם כיצא בזה בפירוש המשנה (תמיד פ"ג מ"ב):

שהיו אומרים לרואה "האיר כל המזרח עד שבחרון", כדי **להתברך** בזכרון חברון בגלל המכובדים השוכבים שם, על כולם השלום. וכך אמרו - 'כדי להזכיר זכות ישני חברון'.

וכן בפה"מ (מדות פ"ג ה"ח) כתב וז"ל:

ועשו צורת גפן שלהבה על פתחו שלאולם כדי **להתברך בגפן**, לפי שכנסת ישראל נמשלה לגפן כפי שמפורסם בספרים.

עוד מצוינו שכתב ר' שלמה (בנו של ר' דוד הנגיד בן ר' אברהם בן הרמב"ם) על טופס כתב ידו של הרמב"ם לפירוש המשנה³³ בזה"ל:

32 וזה כמו שכתב ראב"ם בפירוש התורה שהובא לעיל, שהיו קוראים לבנות על שם דבורה מינקת רבקה להתברך בשמה.

33 הובא בספרו של ר' סלימאן דוד ששון "מחקר מקיף על כתב ידו של הרמב"ם", עמ' 6.

חלק זה ושאר החלקים הם הנוסחאות המקוריות בכתב ידו של רבנו משה זק"ל... וכל איש מישראל שירצה לראותם ולהתברך בהם או לגלות הלכה ולשונה אין למנוע אותם מזה.

והעולה מדברים אלו, שטעם העלייה לקברים שהייתה נהוגה בקרב היהודים בארצות ישמעאל היה שיזכו להתברך מהברכה השורה במקום קבורת הצדיק הטמון במקום זה, ועל ידי כך תתקבל תפילתם³⁴.

ה. מטרת התפילה בקברות הצדיקים להתברך מברכת ה'

אמנם מצאנו שמנהג ההמונים בארצות ישמעאל היה אכן לבקש מהמתים שישועו, והקראים שבאותו הדור גלגלו על כך³⁵, אך מכל מקום מכתביהם של אצאצי הרמב"ם מוכח שעיקר הכוונה בהשתטחות על הקברים הייתה להתברך מזכות הצדיק הקבור שם, ושתפילתם תתקבל בעקבות ברכת ה' השורה שם בזכות

34 ובעין דברים אלו מצינו גם בספרי שאר הראשונים והאחרונים שלא היו מארצות ישמעאל, ראה בדרשות הר"ן (דרוש ח): "בהימצא לחכמים והחסידים בדורות יהיה השפע שופע עליהם, ובאמצעותם אפשר שיהיה שופע על כל המוכנים מבני דורם, וכל שכן לאותם שהם מתקברים אליהם ומשתתפים עמם. ולא בחייהם בלבד, כי גם אחרי מותם, מקומות קבורתיהן ראויין להימצא השפע שם בצד מן הצדדים. כי עצמותיהם אשר כבר היו כלים לחול עליהם השפע האלוהי עדיין נשאר בהם מן המעלה והכבוד שיספיק לכיוצא בזה. ומפני זה אמרו רבותינו ז"ל שראוי להשתטח על קברי הצדיקים ולהתפלל שם, כי התפילה במקום ההוא תהיה רצויה יותר, להימצא שם גופות אשר חל עליהם כבר השפע האלוהי". וכן מבואר בספר "טעמי המנהגים" (סימן תתרסז, בשם מהר"ל בהלכות תענית): "דבית הקברות הוא מקום מנוחת הצדיקים, ומתוך כך הוא מקום קדוש וטהור, והתפילה מתקבלת ביותר על אדמת קודש". וכן מבואר בספר "בית אלהים" להמב"ט (שער התפילה פרק ה), שכתב לגבי כלב: "שהיה בטוח שישמע ה' תפילתו באותו מקום המקודש מצד היות בו אבות הקדושים וגופותם [ש]בהיותם חיים היו כלים להשתמש בהם בדבר שבקדושה". וכן מבואר בב"ח (יו"ד סוף סי' ריז) שכתב וז"ל: "עוד ראיתי תשובה על שם מהר"ר חיים פלטיאל (עי' שו"ת מהר"ם מרוטנבורג סי' קסד) על הנודרים לילך לבית הקברות, קצת היה נראה כדורש אל המתים, דכלב שנשתטח על קברי אבות (סוטה לד, ב) התפלל לשם במקום קדושה כדי שתהא תפילתו נשמעת, וכדכתיב באברהם (בראשית יט, כז) אל המקום אשר עמד שם, אלמא שהמקום גורם".

35 ראה מה שכתב הקראי סהל בן מצליח שחי במאה העשירית (שמחה פינסקר, ליקוטי קדמוניות, ווין תר"ן, נספחים, עמ' 31-32): "איך אחריש, ודרכי עובדי עבודה זרה בין מקצת ישראל יושבים בקברים ולנים בנצורים ודורשים אל המתים ואומרים: יא ר' יוסי הגלילי רבאני, הבטינני [=תן לי פרי בטן], ומדליקים נרות על קברי הצדיקים ומקטירים לפניהם על הלבנים וקושרים עקדים על התמר של הצדיק לכל מיני חולאים, וחוגגים על קברי הצדיקים המתים ונודרים להם נדרים וקוראים אליהם ומבקשים מהם לתת להם חפצם". וראה גם דברי הקראי יהודה הדסי באשכול הכופר (גוזלו תקפ"ו מג עמ' א-ב).

הצדיק, וראיה ברורה לדבר ישנה בדברי ר' דוד הנגיד שהובאו לעיל:

אנחנו לא נשכחם מלהתפלל ולבקש מאת ה' יתעלה במקומות הקדושים ובמקומות הביקור הגדולים הנכבדים, על הצלחת עניינכם וחיי ילדיכם. ראיה ברורה נוספת לדבר זה ישנה מתוך מכתב שכתב אחד מן הנוסעים לבגדאד³⁶, וז"ל:

וביקרתי בכנסיות הצדיקים והנביאים ז"ל אדוננו יחזקאל הנביא ע"ה ואדוננו ברוך בן נריה ע"ה, שלוש פעמים, וביקרתי אצל (קברי) רוב חכמי תלמוד וראשי גליות וראשי ישיבות אשר באלאנבאר (=בה שכנה ישיבת פומבדיתא) על ההר, ראש הישיבה אלפיומי ז"ל (=רס"ג) וראש הישיבה הא"י זכרם לברכה, ראש הישיבה שמואל בן חפני, וחמודו ישראל זכר צדיקים לברכה ולתחייה, וראש הגולה יחזקיהו ואביו דויד הנשיא ז"ל, ראש הגולה דניאל זכ"ל ב וכו' וראש הישיבה בן סרג'אדו ז"ל, לא רציתי אלא להתפלל אצל קבריהם ולבקש מה' יתגדל ויתקדש וישתבח שיזכני במקצת החכמה שבה זיכה אותם.

הרבה פוסקים כתבו שכשהולך להתפלל על קברות הצדיקים אין לשים מגמתו אל המתים, שיש לחשוש בזה משום "דורש אל המתים", עי' שו"ת מהר"ם מינץ (סימן עט) שכתב וז"ל:

יש גדולים קראו תגר על דרך זה וקראו ודורש אל המתים, דרוב עמי הארץ ונשים עבידי מליצים בינם ובין קונם ב"ה.

ועי' עוד בב"ח (יו"ד סוף סי' ריז, הובאה לשונו בהע' 34). והנה לכאורה יקשה על זה מלשון הגמרא (סוטה לד, ב) שכלב אכן התפלל בלשון "אבותי בקשו עלי רחמים" (וכ"ה בכל הנוסחאות שלפנינו שם). ושתי תשובות בדבר, הראשונה היא על פי הכלל הידוע שהובא רבות בספרות הגאונים (לדוגמא בתשובה"ג החדשות, סי' קנז הע' 73, ועוד רבות כאלה): "אין מקשין בהגדה, ואין סומכין על דבריה". והתשובה השנייה היא על פי דברי הרשב"ם (ב"ב קכב, ב ד"ה כאשר) שכתב שכלב "התפלל לפני המקום", וכ"ה במדרש "מאור האפילה" (עמ' תיד) שכלב התפלל ואמר "יה"ר מלפניך ריבון העולמים שתצילני מעצת מרגלים". ונראה לומר שהם יפרשו את דברי הגמרא "אבותי בקשו עלי רחמים" שלא ביקש זאת מהם ממש, אלא שהתפלל וכיוון שבזכות ברכת האבות הקבורים כאן תיענה תפילתו. וכן תירץ בשו"ת מהר"ם שיק (או"ח סי' רצג) וז"ל:

36 בערך בשנת ד'תתנ"ו, 1095 לסה"נ. הובא בספרו של מ' גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, חלק ב תעודה 86.

הב"ח... כתב על כלב שהיה משתטח, שהוא רק כדי להתפלל במקום קדוש. ואם אמנם מלשון הש"ס לא משמע כן, מלבד שכבר אמרו בירושלמי (פאה פ"ב ה"ו) דאין למדין מן האגדות וכו', מלבד זה מצינו בש"ס (ע"ז יז, א) 'הרים בקשו עלי רחמים', ועל כרחך היינו על דרך ההפלגה וצער שאין לו תשועה בארץ, והכי נמי כאן איכא למימר דהכוונה כן לרכך ולהתמוגג לבבו. וכל שכן אם נימא כמו שפירש הלבוש בסוף סימן תקע"ט (סע' ג) דהיינו שמבקשים בזכות המתים ירחם ה' עלינו, **ואם כן לשון זה שפיר יש לכונן 'דהמתים יבקשו רחמים', דהיינו זכותם יבקשו עלינו**, על ידי תפילתינו יתעורר זכותם, ופרקליטין שבראו בזכותם הם יתעוררו על ידי תפילתינו לעמוד לנו.

אמנם, בשו"ת מנחת אלעזר (ח"א סי' סח) כתב ליישב מנהג הבקשה מהמתים ע"פ הזוהר (ויקרא עא ע"ב), וכ"פ בשו"ת יבי"א (ח"ד חיו"ד סי' לה אות ו). אך כאמור, בכתבי צאצאי הרמב"ם לא נזכרה הבקשה מן המתים, אלא רק התפילה בזכות ברכת הצדיק³⁷.

סיכום

עניין העלייה לקברות הצדיקים במנהג יהודי ארצות ישמעאל הנקרא בלשונם "זיארה" מקורו בתקופת הגאונים. בדברי הרמב"ם מצינו גם כן רמז למנהג זה, בתוספת הסתייגות, אשר התבאר שאינה נוגדת את המנהג לגמרי אלא רק ממעיטה מחשיבותו בעיני ההמון. הובאו עדויות מצאצאי הרמב"ם שנהגו במנהג ה"זיארה", והתבאר שאין בו בקשה מן המתים שיושיעום או שיתפללו בעדם, אלא מטרתו היא להתברך מברכת ה' השורה בקבר הצדיק, ובזכות ברכה זו מתקבלת התפילה בקברו.

37 ויש להדגיש, שלפי ביאור זה שנתבאר בדברי צאצאי הרמב"ם, שהעליה לקברות היא משום ה"ברכה" שחלה שם, אין הכוונה בזה שיעקר הסיבה לעלייה לקבר הצדיק היא בגלל שהברכה חלה מהצדיק עצמו ומכוחו, אלא עיקר סיבת העלייה היא כדי לקבל את ברכת ה' השורה במקום הצדיק, וכלשון הפסוק שהובא לעיל "ויברך ה' את בית המצרי בגלל יוסף".

מי שְׁבֵרָה אֲבוֹתֵינוּ אֲבָרְהָם יִצְחָק וְיַעֲקֹב, הוּא יְבָרַךְ אֶת חַיְלֵי צָבָא הַהֲגֵנָה לְיִשְׂרָאֵל, הַשׁוֹטְרִים וְאֲנָשֵׁי הַבְּטָחוֹן, הָעוֹמְדִים עַל מִשְׁמַר אֲרָצֵנוּ וְעָרֵי אֱלֹהֵינוּ. הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא יִשְׁמְרֵנוּ וְיַצִּיל אֶת מְגִנֵי אֶרֶץ קְדְשֵׁנוּ מִכָּל צָרָה וְצוּקָה, יִדְבֵר שׁוֹנְאֵינוּ תַּחֲתֵיהֶם וְיַעֲטֵרם בְּכֶתֶר יְשׁוּעָה וְיַבְעֵטָרְתָּ נַצְחוֹן.